

Engel Róbert naplója

Kőbányai János írja egyik kötetének utószavában: „[Az első világ]háború után a magyar társadalom és állam nem akarta befogadni a zsidókat, s az addig elkezdett folyamatokat is az ellentétére fordítja.”¹ Idézi Ormos Máriának azt a megállapítását, miszerint „A numerus clausus törvény szempontjából [...] nem is a százalékarány volt a fontos és jelzésértékű, hanem az, hogy a korábbiakhoz képest új irány nyitását jelentette az, hogy a magyar állam lemond a korábbi befogadó, nemzetileg integráló magatartásáról.”

A magyarországi (fiatalabbik) Márton László (1959) *Kiválasztottak és elvegyülők* című írásában (melyet két részletben közölt a *Jelenkor* 1989/1-es és 1989/2-es száma, majd a *Magvető* Kiadónál könyv alakban is megjelent), a következőképpen foglalja össze a magyar zsidóság problémáját: „A múlt században [tehát a 19. században] vállalt sorsközösséget, amelyhez a magyar zsidóság *mindhalálíg* ragaszkodott, a magyar nemzet egy végzetes történelmi pillanatban egyoldalúan felmondta. *Ez a magyar zsidók legfájóbb sebe.* [...] A magyar zsidóság nem kapott elégtételt a tragédiáért, nem is kaphatott, és nem is kaphat soha. [...] Most már megmondhatom, mi az, ami döntően hiányzik a befogadáshoz, mi az, amit a magyar zsidók sem közvetlenül a háború után, sem azóta nem kaptak meg. *Ez pedig az volna, hogy a magyar nemzet a zsidóüldözés magyar áldozatait saját halottainak tekintse, és saját vérveszteségének tekintse a veszteséget.*”²

Milyen is volt ez a Márton László által tételezett sorsközösség? Miként képzeljük el azokat a paradicsomi (Paradicsom közeli) állapotokat, amelyben megvalósult a zsidó és nem zsidó magyarok békés, egymást megbecsülő együttélése? Milyen volt, milyen lehetett ez az együttélés – tettem föl magamnak a kérdést – én, aki gyerekkoromban, a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején Magyarországon már csak megalázott, üldözött zsidó emberekkel találkoztam?

Kérdéseimre (részben) választ kaptam Engel Róbert *Isten nevében!* írott naplójából, amelyben az 1915 és 1917 közötti galíciai hadi eseményekről számol be, a szemtanú hitelességével.³ A véletlennek és Stein Anna, 1956 óta Párizsban élő magyar festőművész, szobrász barátomnak köszönhetem, hogy kezembe vehettem és elolvashattam Jánosi Engel Róbertnek (Stein Anna nagyapjának) *Hadinaplóját*.

Engel Róbert Pécssett született, 1883-ban, és Pécssett is halt meg, 1943-ban. Naplójában két évig tartó (1915. március 28. és 1917. március 30. közé eső) frontszolgálatának eseményeit jegyzi fel, páratlan pontossággal és elfogulatlansággal. Kempelen Béla, a *Magyar zsidó és zsidó eredetű családok szerzője* a Jánosi Engel család ősenek az 1820-ban született Engel Adolfot tekinti. Jánosi Engel Róbert, a *Hadinapló* írója

1 Kőbányai János utószava Avigdor Hameiri (1890–1970) *A nagy örület* című regényéhez, Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2009, 428, 429.

2 Márton László kiemelése.

3 Jánosi Engel Róbert *Hadinaplója (1915–1917)*, kiadta Schweitzer Gábor és Baiersdorf Kristóf, Budapest, Publikon Kiadó, 2013.

Engel Adolf József nevű fiának másodszülött gyermeke, tehát a dinasztiaalapító unokája. Jogi doktorátusát 1905-ben, ügyvédi oklevelét 1910 szerezte meg Budapesten. Visszatért Pécsre, s bekapcsolódott az Engel-birtok, a gyárak vezetésébe, a vagyon kezelésébe. A városban közéleti szerepet vállalt, zsidó intézményeket támogatott.

Az első világháború kitörésekor a 31 éves Engel Róbert a pécsi császári és királyi 38. gyalogezred munkásosztagának (tehát az utászoknak) hadnagyi rangban lévő tartalékos tisztje. Az írogató – az 1914-ben Eötvös Józsefről tanulmányt író – ügyvéd, bevonulása után, 1915. március 28-tól vezeti diáriumát, hadinaplóját. Katonái kedvelték a kemény, de igazságos katonatisztet, aki két teljes évig tartó frontszolgálat után főhadnagyi rangban, többszörösen kitüntetve szerelt le s tért vissza Pécsre.

Engel Róbert jó magyar hazafi és a Monarchia öntudatos állampolgára, aki tudatában van annak, hogy a Monarchiát – annak minden hibája ellenére – geostratégiai okokból, akár áldozatok árán is, fenn kell tartani. És művelt, egészséges kozmopolitizmussal beoltott polgár, aki a frontélet összekuszálódott s mindenki számára nehéz napjaiban is igyekszik hű maradni a humanizmus, a kultúra értékeihez.

A galíciai fronton, Lembergben, Przemyszlben színházba megy, felkeresi a helyi zsinagógákat és a helyiekkel együtt imádkozik, s mivel vallásos, megtarja a zsidó ünnepeket, de a szigorú zsidó vallási előírásokból csak azokat tartja be, amelyekkel maga is egyetért. Elmondhatjuk tehát, hogy Engel Róbert, a jóképű, jó megjelenésű (ahogyan akkoriban mondták), fess katonatiszt, az utász-század parancsnoka a *helyén van*: úgy érzi, igaz ügyért harcol, emberei tisztelik, tisztársai megbecsülik. Tudja, hogy a világ – főként a háborús világ – nem földi paradicsom; világosan látja beosztottjai, mindenekelőtt zsidó vallású katonái problémáit, tudja, hogy polgári (sőt már földbirtokos-arisztokrata) háttere és vagyoni helyzete neki, személy szerint, bizonyos védettséget biztosítanak, de minderről visszatartottan, szemérmesen ír. *Feladatára összpontosít*, büszke utászaival végzett jó munkájára, amelyet felettesei elismernek, dicsérnek. Katonáihoz és tisztársaihoz való viszonya *természetes és normális*.

„[1915. március] 31-én, szerdán délelőtt megkaptam a parancsot, hogy a galíciai határon Zemplén-Orosziba utazzam. Ennek folytán délután via Homonna-Takcsány útvonalon elindultam, azonban már április 1-e csütörtök lett, mikor reggel 7 órakor Homonnába értünk. Itt már erős havazásba jutottunk. [...] Délben tovább indulva, este 6-kor értem Takcsányba, a végső vasúti állomásra. Az Etappen-Stationskommandonál jelentkezve, itt legnagyobb öröömre egy régi ismerős, Ivánka honvéd-örnagymé volt a parancsnok. A szeretetreméltóság, mellyel fogadott, igen jól esett, nála vacsoráztam és éjszakáztam is.” (23. o.)

Zemplénorosziban kiderül, hogy a neki szánt helyet, a IV/17 népfelkelő munkásosztag parancsnokságát időközben már betöltötték, ezért Engel Róbert hadnagy a cs. és kir. 38. gyalogezred katonai munkásosztagához kerül, Fleischl főhadnagy mellé. A környék minden magyar katonatisztjét ismeri Pécsről vagy a különböző kiképzések idejéből.

Május 16-án szolgálatilag keserű órákat él át (nem írja meg, miért, de Fleischl

főhadnagy szavaiból kiderül, hogy fő oka az irigység). Más fájó élményei is vannak. Przemysl főterén „Berkes 19-es honvéd tisztársammal [találkoztam], kitől mély fájdalommal hallottam, hogy Ullman Marczi, legjobb és leghívebb barátaim egyike, múlt hóban a kárpáti harcokban elesett.” (36–37. o.)

Engel Róbert utászaival a frontvonal mögött építi barakkjait és drótakadályait, ássa a futóárkokat, de nemegyszer így is pergőtűzbe kerülnek. Lemberg alatt elvonnul előttük az egész „Kriegspresse-quartier”, a „többrendbeli zsidók” között Molnár Ferencet és Bíró Lajost ismeri fel. „Most lesz mit írnotok!” – jegyzi meg, kissé epésen Engel Róbert hadnagy. (38. o.)

Pár nappal később tábori misén vesz részt: minden vallás egyformán Istent dicséri. „Dieu dans ses mains tient nos jours” – idézi franciául Victor Hugo versét.

Hitére most is nagy szüksége van. Augusztus 24-én, „kedd reggel kocsin átmentem Żółkiewbe, hol felkerestem István unokaöcsémét, kit a súlyosan sebesültek osztályán találtam meg. Először alélt volt, utóbb ébren; ekkor megismert és szólt hozzám pár szót; rövidesen kimentem, nehogy felizgassa magát. Mélyen megrendítő látvány volt, mivé lett ez a gyönyörű fiú, ki a parancsnok szerint most van élet és halál között! Segítse Isten őt és mindnyájunkat, hogy mielőbb egészségben hazatérhessünk.” (50. o.) Szeptember 8-án pedig a következőket írja: „[...] estefelé bejött a zsidó újév, melyre az 1/38-ból épen egy tíz tagú, minján’ gyűlt össze, én voltam az előimádkozó. Jövőre talán boldogabb újévet ad az Úristen, mint amilyen az idei; ezért imádkozom folyton!... Ámen!” (54. o.)

Vigaszt talál a katonaszolidaritásban. Október 1-jén, „[...] pénteken [...] 7 óra után jött haza Palla kap[itány] úr, kinél finom vacsorát fogyasztottunk; vacsora után elmondta, hogy békére nincs kilátás, ellenben a csoport feladata az lesz, hogy a jelenlegi hadiállásokat állandósítsa és mindenféle szempontból célszerűen berendezze.” (58–59. o.) Vasárnap Palla kapitány „[...] akadályvezetésem ellen néhány kifogást tett, úri modorában. Délben nálunk ebédelt és e remekszép őszi napon künn a verandán étkezni, valódi természeti élvezet volt!” (59. o.)

Október 14-i élménye: „[...] kocsin mentem Brodyig, ahova 12-re beérve éppen kaptam vonatot Lembergbe. Együtt utaztam egy volt 52-es kapitánnyal, Csekeő Ágostonnal, ki jelenleg őrnagy a 38-asoknál; hatalmas fekete szakállával, sas-orrával nagyon emlékeztet Apponyi Albertre. A hosszú úton sokat beszélgettünk 52-esainkről; többről csak most hallottam, hogy elestek. E bajtársak nevét a naplómban kegyelettel megörökítem: † Kallab Viktor százados, kivel önkéntes koromban igen jó viszonyban voltam; † Gürtler Vitus százados, igen szimpatikus fiú volt; † Rossman Péter százados; † Ganzberger Ottó, kit a szerbiai harctéren maga Csekeő őrnagy temetett el; † Lengyel Richárd százados, ki Csekeő őrnagy szerint, mint magasabb parancsnoksághoz beosztott tiszt, valami hibás parancs kiadása által nagy bajt okozott, amire önmagának szolgáltatott igazságot: fejbe lőtte magát. Nyugodjanak mind békében!...” (62. o.)

Október 22-én értesül arról, hogy a közel hét hónapos frontszolgálat után tizennégy nap szabadságra mehet. Otthon mindenki kitörő örömmel fogadja, kivált-

képpen imádott kislánya, Rózsika (Stein Anna édesanyja). Ez a két hét hamar eltelik. De a frontra visszatérve is „hazaérkezik”, az övéi közé. Átveszi a szabadságra induló Fleischl főhadnagytól a parancsnokságot, az összes folyó ügyet, s embereivel lelkiismeretesen végzi utász munkáját.

A decemberi galíciai hideg és hóesés megviseli, leírja, hogyan próbálja meleg holmival kivédeni a tél támadását, de aggódik embereiért. „Intézkedtem, hogy az emberek a tábori tüzeknél többet melegedhessenek, hogy estére nagyobb thea adagot kapjanak, hogy a húsporció minden ember számára 300 g. legyen stb.” (69. o.)

December 9-én Lembergbe kell utaznia. „Lembergbe érve, először jelentkeztem; azután borbély, bevásárlások. Este a Café Warszawie'-ben szép magyar zene. Pénteken eljártam az A.E.K.-nál [Armee-Etappen-Kommando, azaz hadsereg-hadtáp-parancsnokság] montur [mundér] ügyben, azután a szükséges irodai dolgokat ‚fassoltam‘ [vételeztem]. Többfélét vettem a század számára és magamnak is. Délután 4 óra felé elmentem a Zótkiewska-ulica-beli templomi istentiszteletre; maga a templom elég szép, de igen gyéren látogatott volt. Itt megismerkedtem Dr. Fisch-sel, a félegyházi zsidó hitk[özség] papjával, ki az A.E.K.-nál mint tábori rabbi van alkalmazva és kapitányi rangban áll.” (72. o.)

1916. január 6-án „[...] az első nagy ételküldemény Édes Atyámtól; igen ízletes dolgok voltak abban, melyeket Fleischl és Szécsi főh[adnagy]-okkal együtt jó étvágygyal fogyasztottunk.” (80. o.)

Engel Róbert hadnagyt 1916. március 2-án bízzák meg a magyar királyi 1/38. népfelkelő munkásosztág parancsnokságával. „E naptól fogva 600 ember állt parancsnokságom alatt.” Képletesen érintkezik az egész Osztrák–Magyar Monarchiát képviselő közlegényekkel és tisztekkel, ugyanis kocsisa horvát, hadnagya, Guth tüzerhadnagy (ki civilben mérnök) prágai lakos – és így tovább.

1916 áprilisában – hat hónap után – ismét szabadságra megy. „A lebergwieni gyorsvonat étkezőkocsijában üdvözöltem Schwarz 52-es őrnagyot, mire megszólalt egy hátam mögött ülő osztrák, hdgy, kiről kiderült, hogy unokafivére Ilo-na kuzinámnak. Egy waggonban utaztam Willerding vezérőrnaggyal, ki nyáron Nowy-Stawban a 32. hadosztálynál parancsnokom volt; miután felismert, sorsom felől kérdezősködött; a háború végét november hóra várja.” (100. o.)

Április 2-án már Budapesten van, s 3-án Pécsen. Imádott Rózsikájával tölti az időt, 15-én például „Rózsikámmal egy délutáni előadáson [voltam], mely alkalmat nyújtott, hogy oktatást adjak gyermekemnek a vallásos türelmességről és az erkölcsi szempontok lényeges voltáról.” (101. o.)

Április 22-én újra a frontvonalban találjuk. Mindjárt megható-megnevetető feladatot kap: öreg (49–51 éves, azaz már az akkori hadkötelezettségi korból kiöregedett) népfelkelőkkel egészítik ki utász-századát, azokkal kell foglalkoznia. „Sok ősz hajú van köztük, majdnem fele részük való Baranya-, Somogy- és Tolna-megyéből; azonkívül képviselők: Pest-, Fehér-, Bács-, Temes-, Máramaros megyék és Erdély. A tábori lelkész rövid üdvözlésére az öregek könnyeket hullattak, lévén a beszéd béke-reményekkel telve.” (104. o.)

Jánosi Engel Róbert a fronton is olvas, műveli magát. Görgei Artúrról például a következőket jegyzi fel: „Délben olvastam, hogy Görgei Arthur május 21.-én †; szememben régóta egyike volt a magyar történelem legrokonszenvesebb (mert párt-politikai tekintetéből megrágalmazott!) alakjainak.” (108. o.)

1916. július elsején, Úrnapiján, Engel embereivel együtt református istentiszteleten vesz részt. A front ugyan előre-hátra mozog, az utászok építette szálláshelyeket, drótkadályokat állandóan építeni, majd bontani kell; a helyzet tragikomikus.

De a háború legrosszabb pillanata a visszavonulás: „[...] az irtózatos zűrzavarban a trén persze elakadt, az embereket előre küldtem, úgyhogy szolgálommal teljesen egyedül maradtam; mellettem lóttak el a muszka gépfegyverek egy menekülőt. Aki átéli egy ily visszavonulás izgalma, az tudja, mi a háború!... (119–120. o.)

1916. augusztus elején közlik Engel Róberttel, hogy századát Ukrajnából Erdélybe helyezik át. Tehervagonokban Csapon, Debrecenen, Kolozsváron keresztül érkeznek Székelyföldre. Marosvásárhely, Szászrégen, Déda – ez az útirány, végül az 1550 méter magasan fekvő Poiana Coftiban kötnek ki. Még nincs ellenségeskedés, de már érezhető, hogy a románok, az „Entente” oldalán folytatják a világháborút...

Engel Róbert naplóbejegyzése felvilágosít bennünket a zsidó vallását hűen gyakoroló, magyar hazájáért harcoló katonatiszt álláspontjáról. „Adja Isten, hogy a földrajzi igazság által megalkotott Magyarország csorbitatlanul kerüljön ki életharcából.” (130. o.)

Szeptember 27-én délután „[...] a tűnő zsidó év utolsó óráit [...] saját osztagombeli 3 tiszt + 5 legénységi + 3 szomszédos osztagbeli, összesen tehát 11 hitsorsos jelenlétében újévi istentiszteletet tartottam; én imádkoztam elő, majd pár szóval kintartásra buzdítottam az embereket. Az 1550 m magas Dealul Negru hegyéről fohászokodtunk, vajha a most kezdődő 5677. esztendő végre a békét hozná meg; az egész emberiség igazán megérdemlené már! Amen! A mai nap alkalmából megajándékoztam az egész osztagot cigarettával és gyümölcssel.” (135. o.)

Ne menjünk el szó nélkül emellett az epizód mellett! Mint tudható, ahhoz, hogy zsidó istentiszteletet lehessen tartani, minimum tíz zsidó vallású embernek kell összegyűlnie. Engel Róbert osztagában 3 zsidó tiszt és 5 zsidó közlegény szolgált. Ez összesen 8 fő. Még 2 zsidó vallású katonát kellett tehát találnia. Semmi baj; Engel Róbert hadnagy elment a szomszédos osztaghoz, s annak parancsnokától (akivel természetesen tegeződik) *kölcsönkér* néhány zsidó felekezetű frontharcost. Gondoljunk csak bele ennek a jelenetnek a pikantériájába – itt és ekkor nyoma sincs az antiszemitizmusnak! Pedig éppen azokban a napokban követ el merényletet Dr. Adler Frigyes, egy zsidó ember [osztrák szociáldemokrata politikus] Stürgkh gróf, osztrák miniszterelnök ellen! Engel ekként kommentálja ezt az eseményt: „[...] hallottam a Stürgkh gróf elleni halálos végű merényletről, mely mélyen elszomorító esetet az entente-sajtó [nem ok nélkül] fogja kihasználni az itteni elégedetlenség jellemzésére. Az antiszemita sajtó pedig bizonyára nem fogja elmulasztani, hogy egyet üssön a zsidókon, lévén az exaltált merénylő, Dr. Adler Frigyes történetesen zsidó.” (142–143. o.)

1916. november 21. meghal Ferenc József osztrák császár és magyar király.

Utódja, IV. Károly kezdetben hadi sikereket ér el, így mindenki a háború végét reméli. De az sajnos nem következik be. A Bakótetőn, ahol egy új utat ellenőriz, Engel Róbert a következőket gondolja: „Erre a ‚Tető’-re kellene felhozatni és szabadban hálátlni a háborús uszítókat, és ha már kellően megszenvedtek, akkor a ‚Bakó’ kezére adni őket!” (150. o.) S hozzáteszi: „Bár meggyőződésem szerint az összes ellenséges országok is torkig vannak már a háborúval, én nem tudok a mostani békében hinni, csupán az átkozott brit államférfiak miatt! Forró szívvel imádkoztam érte, hogy csalódjam véleményemben és a százmilliók leghőbb kívánata testet öltjön. Jöjj el BÉKE!!! GLORIA in excelsis Deo! Et in terra pax hominibus!” (154. o.) Engel ezt a reményét nyilván csak magánnaplójában merte leírni, és nem küldte el a *Pécsi Napló* szerkesztőségének, ahol időnként újságcikkben számolt be az átélt fronteseményekről.

„Német önteltség” (156. o.), „tolakodó német pionírok” (160. o.) – írta és ítélt naplójában. „A parádéhoz ért a magyar, bárcsak dolgozni így tudna!” (161. o.) – állapította meg. A béke még messze, folytatódik tehát a harci élet, amelynek Engel Róbert számára egyik nehéz pillanata, amikor negyedik szabadságkérelmét is elutasítják, kilenc hónappal előző évi (áprilisi) szabadsága után. De 1917. február 15-én végre szerencséje van. „Miután reggel megindítottam az új istállóépítkezést, Putnára szánkóztam; a hadosztályhoz útban találok a hídon Excellenz v. Ruizszal [császári és királyi tábornokkal], ki kérdezett, mi járatban vagyok? Kérésemet meghallgatva, br. Mirbach vezérkari főnökhöz utalt, ki rövidesen kiadta számomra a 4 hetes szabadságlevelet. Engedd, oh, mennyei Jóság, hogy ezt kiélvezve megpihenjek!” (166. o.)

Engel ugyanezen a napon értesül, hogy főhadnagyi rangra terjesztették fel, két nappal később pedig hivatalosan is megtudja, hogy főhadnaggyá léptették elő. Ezután azt kéri, mentesítsék a frontszolgálat alól, hogy idősebb édesapja helyett ő vezethesse tovább a család vállalkozásait.

Némi bonyodalom után (ugyanis az olasz frontra akarják kiküldeni), végre március 3-án kézhez vehette a felmentési parancsot. Megérdemelte. Nem élt vissza osztályhelyzetével, nem keresett protekciót; megtette kötelességét: két évig szolgálta hazáját a front első vonalában.

Dr. Jánosi Engel Róbert ügyvéd, gyártulajdonos és földbirtokos viszonylag fiatalon, 1943. július 30-án hunyt el. Korai halálának egyik oka nyilvánvalóan az volt, hogy a családot akkor már megfosztották több nemzedék kemény munkáját is szimbolizáló, teljes vagyontól.

A pécsi belvárosi plébániatemplom kriptájában helyezték örök nyugalomra az 1916 márciusában *Signum Laudis*-szal kitüntetett utász főhadnagyt.

Még élt, amikor Imrédy Béla kormánya (1938–1939) elfogadta az első zsidótörvényt, de a magyar zsidók teljes jogfosztását és embertelen üldöztetését már nem kellett elviselnie.